

A fővárosi roma szegény családok kapcsolathatárai

BALÁZS ANDRÁS¹

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a fővárosi roma szegény családok kapcsolatszerkezetének jellegzetes mintázatait igyekszem feltárni. A kapcsolatszerkezetben végbement generációs változásokat a vonatkozó szakirodalom áttekintése mellett interjúrészletekkel illusztrálom. Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy a vizsgált kerületekben található szegregátumszerű utca- és bérházcsoportok – külön-külön vagy együttesen – nevezhetők-e közösségnek. Az itt fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás földrajzi, társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikus természetűek. Józsefvárosban és Belső-Ferencvárosban készült félig-strukturált interjúmat 2017-ben rögzítettem. Alanyai húsz fő, tizenhat és ötvenöt éves kor közötti személy volt. A dőlt betűkkel szedett interjúrészleteket magyarázó, elemző megjegyzések keretezik.

KULCSSZAVAK: szegénység, kirekesztettség, kapcsolathálózat, roma

ABSTRACT

Limits of the relationships in the roma communities living on the margins of society in Budapest

In this essay, I aim to summarize the main characteristics of the relationship structure of poor Roma families in Budapest. The generational changes in the relationship structure are illustrated by interviews and a short review of the relevant literature. In my research, I try to find the answer to the question, whether the examined segregated streets and apartment blocks – individually or collectively – can be called a community. And also if these segregated areas have a describable connection limit, if we can describe them in a geographical or social sense, or if these relationships have ethnical boundaries. I recorded my semi-structured interviews in the 8th and 9th district of Budapest in 2017. I interviewed twenty people from ages of sixteen to fifty-five. All parts of the interviews are accompanied by the related analytical and explanatory notes.

KEYWORDS: poverty, social exclusion, social network, roma

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiváló Kutatóhely, Szociológiai Intézet.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Bevezetés – avagy a kutatási probléma körülírása

A szegregáció problémája a társadalomtudományokban hagyományosan, „paradigmatikusan” a városszerkezetek kutatásának mára módszertanilag is igen beérett témaköre. A szegregáció szociológiában használatos fogalmának megalkotása a chicagói városszociológiai iskola egyik kulcsfigurája, Ernest Burgess nevéhez kapcsolódik. Burgess a Robert Park által felvázolt koncentrikus övezetes sémát fejlesztette tovább a megállapítással, hogy az övezetek gyűrűin belül is elkülöníthetőek sajátos lakóterületek, amelyek mind építészeti-urbanisztikai adottságaikban, mind az ott élők szociológiai összetételében markánsan eltérnek a környezetüktől (Park – Burgess 1925). Mindez a klasszikus rétegződésméletek kiegészítése azzal a megfigyeléssel, hogy a társadalmi csoportokhoz és osztályokhoz tartozás a települési térszerkezetekben is megjelenik.

A chicagói iskola gondolatkörében az építészeti és társadalmi sajátosságok összekapcsolásánál a telekárak bírtak döntő jelentőséggel. A szegregációs kutatások módszertanában Parkhoz hasonlóan Burgess is a telekáraknak tulajdonít meghatározó szerepet. Miközben azt felételezhetjük, hogy a városon belül valamilyen irányban haladva a telekárak folytonosan változnak, aközben előfordulnak olyan helyzetek is, amikor az adott utca egyik oldalán az egységnyi területre vetített telekárak lényegesen (tehát nem folyamatosan) eltérnek a másik oldal telekáraitól. Ezekben az esetekben utca szinten is körülrajzolhatóak azok a zárt földrajzi egységek, amelyek „kilógnak”, nagymértékben különböznek a környezetükben megfigyelhető telekáraktól.

Az eredeti Burgess-i elképzelésekben tehát a szegregátum olyan „földrajzilag körülírt zárványokat” jelentett, ahol a zárvány telekárjai – akár felfelé, akár lefelé – szignifikánsan eltérnek a megszokottól. A „zárvány-szegregátum” e felvetésben majdhogynem absztrakciós művelet: a kutató a kiugró értékek alapján meg tudja jelölni az átlagtól eltérő területrészeket. Abból azonban, hogy mit rajzol körbe a térképen, még semmi sem következik arra nézve, hogy a meghúzott határok társadalmi elkülönülésben, kapcsolatokban is megmutatkoznak-e.

Létezik ugyanakkor a szegregációnak egy másik, alapvetően emberi jogi dimenziója is, amely napjainkban legalább annyira hangsúlyosan van jelen a tudományos közegben, mint a városszociológiai megközelítés. Martin Luther King – és nyomában az emberi jogi mozgalmak számos képviselője – a szegregáció fogalmát a diszkrimináció, a hátrányos megkülönböztetés szinonimájaként használta. Nem véletlen, hogy a feketék polgárjogi küzdelme a „No more segregation!” jelszót tette a mozgalom egyik meghatározó követelésévé.

Ha a szegregáció kétféle fogalmát egyszerre vonatkoztatjuk ugyanarra a területre, akkor azt feltételezzük, hogy a „ceruzával körberajzolt” részen homogén lakosságot találunk, amely – a telekárkülönbség mellett – karakterisztikusan meghatározza az ott élők társadalmi státuszát. Erre a sajátos településrésze és lakóira eltérő tár-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

sadalmi és jogi bánásmód vonatkozik: a környezetükhöz képest pozitív vagy negatív előjogok, privilégiumok birtokosai vagy elszenvedői. Ezek a – Martin Luther King-i értelemben főként – „negatív előjogok”, diszkriminatív bánásmódok olykor képesek tényleges falakat húzni, máskor a fizikai zártságnál enyhébb, szimbolikus határokat emelnek.

Az utóbbi évek hazai szociológiai és antropológiai irodalmában azonban a szegregáció jelentéstartalmai valamelyest összecsúsztak. Amikor a kutatók iskolai elkülönítésről beszélnek, akkor a városszociológiai értelemben vett földrajzi szegregáció csupán háttérismeretként szolgál. Bár a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok valóban képesek „falakat húzni”, a fogalommal elsősorban a diszkriminációra utalnak.

A városszociológiai kutatásokban a lakóövezetek vizsgálatakor lényegében elűnt az elitek, a „káderdűlők”, a „vidéki rózsadombok” lakóterületi elkülönülésének leírása. Hasonlóan keveset tudunk a munkásnegyedekről, a rác vagy sváb többségű településekről, a Józsefvárosból száműzött vigalmi negyedek világáról. Maga a szegregátum többnyire a modern településfejlődés során kialakult újabb „cigánytelepek”, nyomortelepek megnevezéseként vált általánossá.

Ez a fogalomhasználat egyértelműen a Burgess-i hagyományokat követve, az abból kifejlődött módszertani apparátusokat alkalmazva írja körül az egyes szegregátumok térképekre rajzolható határait. E térképeken elhatárolható lakóövezetekhez szokássá vált hozzágondolni a cigányságot sújtó diszkriminációt, „gettójellet” is, mint a telepek és telepszerű képződmények lakóinak szociológiai karakterén túlmutató szegregációs sajátosságot.

Jelen dolgozat alapvető kérdése, hogy a településszociológiai és rétegződéselméleti alapon meghatározott szegregátumok egyben képletes vagy valós falakkal körbekerített gettóként működnek-e. Másképpen fogalmazva, annak kiderítésére vállalkoztam, hogy az adott szegregátum az ott élők számára csupán lakóhelyként (otthonként, alvóhelyként) funkcionál vagy az érintettek diszkriminatív módon, mintegy életük egészében is be vannak zárva e területekre.

Annak eldöntésére, hogy a szegregátumok zárt gettók-e, a legadekvátabb eszköznek a hálózatok kutatása tűnik. Ha a kapcsolatrendszerek határai megegyeznek a szegregátum földrajzi határaival, akkor ez megerősíti a településrészekhez kötődő gettóképzeteket is. Amennyiben viszont a kapcsolatok jelentős hányada túlnyúlik a földrajzi határokon, akkor mindez a gettójellet cáfoló tényként értelmezhető.

A fizikai mozgások és mobilitások megfigyelése szintén alkalmas lehet a gettójelleg érvényesülésének tesztelésére. Amennyiben igazolható, hogy az emberek alapvetően a szegregátum határain belül mozognak (vásárolnak, udvarolnak, házasodnak, keresnek munkát stb.), akkor ez alátámasztja a gettójelleg mellett szóló érveket. Abban az esetben viszont, ha a napi mozgások és életesemények túlnyúlnak a földrajzi határokon, akkor a Burgess-i értelemben vett szegregáció ugyan megfelelően írja le a társadalmi jelenséget, ám a gettójelleg szegregációs képzetei árnyalandoók.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A nyugat-európai, észak-amerikai nagyvárosok kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegénynegyedeivel szemben Budapesten csupán szegregátumszerű kerületszerveket találunk (Ladányi 2005). A kétezres évek városrehabilitációs programjainak hatására a főváros „történelmi szegénynegyedei” még inkább fragmentálttá váltak, szétföredeztek.

Az utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódó szegény családok esetén a fizikai elszigeteltség helyett a formális és informális kapcsolatok arányeltolódása, az intézményen kívüliség látszik a legfontosabb egyenlőtlenségi tényezőnek. A hivatalos világból kiszorult rétegek számára az írásbeliség, a kontraktuális ügyletek helyett a szokásrendiség, az emberi kötelek töltik be az intézmények szerepét.

A kutatás „gyakorlatias kérdése” tehát az, hogy miközben a Magdolna negyeden belül meghatározhatóak azok a bérház- és utcacsoportok, amelyek ingatlanpiaci értékük és társadalmi összetételük alapján elkülönülnek Józsefváros más területeitől, a kerületszerve egésze szegregátumnak tekinthető-e. Ha a köznyelvben – és szakirodalom egy részében – a Magdolna negyed „szimbolikus gettóként” jelenik meg (György 2009), akkor az itt élők világa „*belülről vagy kívülről zárt térként*” írható-e le: az emberek hétköznapi életükben elhagyják-e lakókörnyezetüket vagy kapcsolataik a szegregátum határai közé szűkülnek be, a „kívül lakók” averziókkal viszonyulnak-e a „bent élőkhez”, kapcsolati és kommunikatív hálózataikból kirekesztik-e a kényeszerű szomszédságot.

Bízom benne, hogy a fővárosi roma szegény családok kapcsolati mintázatainak bemutatása közelebb vihet a határok átjárhatóságát érintő kérdések tisztázásához.

Szakirodalmi áttekintés

Magyarországon a társadalmi szerkezeteket az urbanizációs térben is leképező szemléletmódnak régóta és jelentős szerzők által követett hagyománya van (Szelényi Iván, Ladányi János, Csanádi Gábor, Hegedűs József, Tosics Iván, Győri Péter stb.), ám az emberi jogi kérdésekre fókuszáló antropológiai és szociológiai irodalom első-sorban az aprófalvak szegregátumaira fókuszál.

Miközben a kétezres évek közepére a hazai kutatók már a gettósodás regionális folyamatairól, a szegregálódó térségek kialakulásának új mintáiról számoltak be (Ladányi – Szelényi 2004, Virág 2010), a fővárosban csupán mikroszegregátumokkal találkozhatunk. Budapesten – részben történelmi okokból, részben a városrehabilitációs programok sajátosságai miatt – a nyomor kiterjedt, területileg egybefüggő, homogén etnikai összetételű szegregátumok helyett szegregátumszerű kerületszervekben, utcacsoportokban, bérházcsoportokban koncentrálódik (Futó 2003, Ladányi 1992, 2005, Tomay 2006).

A rendszerváltás környékén Budapestre érkező roma családok számára a főváros eredetileg a kiemelkedést jelentette, ám '89 után a beköltözők társadalmi mobilitása

KÖZELKÉP – Tanulmányok

megrekedt. A fővárosban felnövekvő generáció gyökértelen maradt: sem szakmai, sem helyi identitása nem alakult ki. A létbizonytalanság és a tömbrehabilitációk okán sokak gyermekkorra kényszerű költözések története (Ladányi 2005). A családok egy részénél a vidéki rokonsággal, a korábbi szokásrendszerrel is meggyengült a kapcsolat. A fiatalok jelentős része sem megélt múlttal, sem reményteljes jövőképpel nem rendelkezik.

A főváros szegregátumszerű kerületrészeit ugyan kevésbé sújtja az aprófalvak fizikai elszigeteltsége, ám az itt élők helyzete szintén a kasztjellegű izolálódás jellegzetességeivel írható le. Ennek megfelelően nyitott kérdés, hogy a városi nyomor falai milyen mértékű társadalmi átjárást biztosítanak a vizsgált kerületrészek foglyainak.

Bár Messing Vera felhívja rá a figyelmet, hogy az etnikai alapon szerveződő szegény csoportok bezárkózási tendenciáinak értelmezéséhez a kapcsolati háló elemzése fontos támpontot adhat, ez a megközelítés itthon kevésbé elterjedt. Az idézett szerző munkáit (Messing 2006, Messing – Molnár 2010, Messing – Molnár 2011), valamint a Tárki romák társadalmi tőkét vizsgáló kutatásait (Albert – Dávid 2006) leszámítva, a hazai cigányság kapcsolatszerkezetéről keveset tudunk. A fővárosi roma közösség társas viszonyairól szinte kizárólag szociográfiák tudósítanak. Ambros Péter *A Dzsumbuj* és Kecskés Éva *Dzsumbujisták* című szociográfiája a IX. kerületi Illatos út–Gubacsi út sarkán felépült bérháztömbök, míg Tábori Zoltán *Magdolna negyed* című könyve Középső–Józsefváros lakóinak mindennapjaiba enged betekintést.

A szegény közösségek kapcsolatszerkezetének vizsgálata a nemzetközi szegregátum irodalomban nem számít rendkívülinek. A kapcsolathatárok leírása fontos segédszemponként számos klasszikus műben felbukkan. A társadalmi és földrajzi mobilitás-korlátok Michael Young és Peter Willmott a kelet-londoni munkáscsaládok életét bemutató könyvében (Young – Willmott 1999) épp úgy a társadalmon kívülség magyarázataként jelenik meg, mint Oscar Lewis Mexico City nyomortelepén játszódó dokumentumregényében (Lewis 1968). Kenneth B. Clark a harlemi fekete közösségről szóló tanulmánykötetében (Clark 2008) szintén önálló fejezetet szentel a gettó társadalmi dinamikájának. A részt vevő megfigyelés módszertani megalapozójának tekinthető William Foote Whyte *Utcasarki társadalom* című könyve (Whyte 1999) egy bostoni olasz szegénynegyedben zajló interperszonális történések megfigyelésén, az emberek közötti barátkozási szokások szociometriai vizsgálatán alapul.

A kifejezetten kapcsolathálózat fókuszú munkák közé sorolhatjuk Carol Stack könyvét (Stack 1974), amelyben egy amerikai kisváros feketék lakta szegénynegyedét írja le a helyiek kapcsolatainak és megélhetési stratégiáinak feltárásával. Hasonlóan járt el Elijah Anderson is, aki etnográfiai kutatásai során a Chicagóban élő fekete férfiak kapcsolatainak jövedelemszerzésben betöltött szerepét vizsgálta (An-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

derson 1976). A legfrissebb ilyen jellegű tanulmány pedig a második generációs németországi törökök társadalmi kapcsolatai és munkaerőpiaci helyzete közötti összefüggéseket tárja fel (Kalter 2005).

Kapcsolati modernizáció vs. bezárkózás

A személyes kapcsolathálózat kiterjedtsége és összetétele jelentős hatást gyakorol a társadalmi integrációra: alapvetően befolyásolja az egyén lehetőségeit, életútját, munkaerőpiaci pozícióját (Dávid – Lukács – Huszti – Barna 2017). A kapcsolati hálókat jellemzésekor három tényezőt szoktak megvizsgálni: az ismerősök számát, a velük való kapcsolat intenzitását, valamint a fennálló kötelék jellegét és funkcióit.

A rendszerváltás előtti időszakban a hazai népesség személyes kapcsolatrendszerére a szűkösség és a családiasság volt jellemző: a kapcsolatok többsége a rokonsági rendszerekbe ágyazódott (Angelusz – Tardos 1991, Utasi 1991). A rendszerváltás gazdasági-társadalmi megrázkódtatásainak köszönhetően a kilencvenes években a családi kapcsolatok dominanciájának erősödése, az egyéni kapcsolathálózatok méretének további szűkülése mutatható ki (Angelusz – Tardos 1998, Albert – Dávid 1998, Utasi 2002). A támogató kapcsolatok szempontjából egyfajta „osztályspecifikus bezáródás” is végbement: az egyes társadalmi csoportok saját határaik közé kényszerültek (Angelusz – Tardos 1998, Utasi 2002, Albert – Dávid 2003).

A kapcsolathálózat modernizációja a kétezres évek második feléig váratott magára: a személyes kapcsolathálózat relatív bővülése mellett a korábbi „családtag bizalmasok” funkcióit a baráti viszonyok vették át. A kapcsolathálózat kiterjedtségét, valamint az interakciók számát illetően már nem mutatható ki szignifikáns gender alapú különbség (Albert – Dávid 2015, Gerő – Hajdú 2015). Általános tendencia ugyanakkor, hogy míg az iskolai végzettség emelkedésével nő a barátok száma, addig az alacsonyabb képesítéssel rendelkezők – számszerűen is szűkebb – ismeretségi körét továbbra is a család biztosítja. A szakmunkásképzőt, szakiskolát végzettek körében a rokonság mellett a szomszédság játszik szerepet a kapcsolati tőke bővítésében (Dávid – Lukács – Huszti – Barna 2017).

A következőkben az országos vizsgálatok tapasztalatait a kutatási területemen élők kapcsolati mintázatával vetem össze. Elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy a Magdolna negyed roma szegény családjai tekintetében felismerhetők-e más magyarázó tényezők az ezredforduló kapcsolati modernizációjával ellentétes folyamatok térnyerésére.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kutatás módszerei és kérdései

Tanulmányomban tehát a fővárosi roma szegény családok társadalmi kapcsolatainak jellegzetes mintázatait vizsgálom. Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy az itt fellelhető mikroszegregátumoknak léteznek-e leírható kapcsolathatárai: van-e átjárás földrajzi, társadalmi értelemben, illetve a megismert kapcsolathatárok mennyiben etnikus természetűek.

A kapcsolatszerkezetre irányuló kérdésekkel megpróbáltam tisztázni, hogy az itt élők számára a negyed lakóhely, „logisztikai központ” vagy az élet olyan kerete, ahonnan a hétköznapiakban csupán korlátozott a kijárás: a társadalmi határok lezártak vagy a lakóövezeti elkülönülés dacára is szabadon átjárhatóak.

Arra is kíváncsi voltam, hogy az érintett kerületekben található szegregátumszerű utca- és bérházcsoportok – külön-külön vagy együttesen – nevezhetőek-e közösségnek. Az itt élő családok és háztartások között létezik-e bármilyen életszervezési együttműködés.

A roma szegény családokra jellemző több generációs együttélés hiánykompenzáló szerepének feltárásán túl a rokonsági kapcsolatok kiterjedtségét is kutattam. Igyekeztem megvizsgálni, hogy a nagycsaládok együttműködése milyen hatást gyakorol az egyes részcsaládok hétköznapi életvitelére.

Hasonlóképpen foglalkoztatott, hogy a nők és férfiak kapcsolatszerkezetében tapasztalhatóak-e eltérések, a fővárosi tömbrehabilitációk kínálnak-e valós lehetőséget a társadalmi párbeszédre. A bérlakástömbök térszerkezetének leírásával a magán és közösségi élet sajátosságainak bemutatására törekedtem. A munkahelyi-iskolai, illetve a rokonsági-szomszédsági kapcsolatokat normalizáló szerepük szempontjából is megkíséreltem elemezni.

A kutatás során elsősorban a „puhább”, megértő módszerekre támaszkodtam. A tanulmány „sorvezetőjét” jelentő húsz darab félig strukturált interjú a résztvevő megfigyelés eszközével egészítettem ki. A kutatás anyagai (húsz fő) az adott kerületrészekben élő 16 és 55 év közötti, maximum nyolc általános iskolai, illetve szakmunkás végzettségű személyek, akik valamennyien a nukleáris családnál nagyobb háztartásban élnek. Interjúalanyaim kiválasztása során a hólabda módszert használtam. Mivel a kérdezettek jellemzően saját ismeretségi körükből ajánlottak további beszélgetőpartnereket, így a megszólalók egy része egymással rokonsági-szomszédsági viszonyban áll.

A nemi szerepek feltételezett különbözősége miatt interjúalanyaim kiválasztásakor a női-férfi arányok kiegyenlítetttségére törekedtem. Józsefvárosban és Belső-Ferencvárosban készült félig strukturált interjúimat 2017 májusa és novembere között rögzítettem. A dőlt betűkkel szedett interjúrészleteket magyarázó, elemző megjegyzések keretezik. Az egyes témacsoportokhoz szabott 10-12 nyitott kérdés az interjúalanyok kapcsolatszerkezetére fókuszált: a kapcsolathálózat feltárásán és a napi érintkezések rögzítésén túl a bejárt földrajzi távolságokra is rákérdeztem.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A földrajzi és társadalmi határok átjárhatóságára tematikusan rákérdező félig strukturált interjúk verbális információit a résztvevő megfigyelések során keletkezett terepnaplóim tanulságaival vettem össze. Beszélgetőtársaimat napi mozgásaik feltérképezése érdekében gyakran hosszú órákon át kísértem. Sétáink alkalmával igyekeztem megfigyelni és rákérdezni az útközbeni – akár csak a köszönések erejéig realizálódott – kapcsolatok természetére, a szorosabb és felszínebb érintkezések sajátosságaira. Az egyes személyek által bejárt földrajzi távolságokat szintén terepnaplómban vezettem, a jellegzetes mozgástípusokat, „akciórádiuszokat” térképen is rögzítettem.

Az interjúk és egyéb források feldolgozásakor az esetszintű megértésre törekedtem: eleinte interjúalanyaim hétköznapi mozgásait és jellemző kapcsolattípusait kívántam megismerni. Később az egyes individuális interjúkból a háztartások és rokonsági rendszerek működési logikájára általánosan érvényes következtetéseket próbáltam levonni.

Az interjúk és a résztvevő megfigyelés során szerzett információkat a rendszer-váltás előtti, illetve az azt követő szociológiai és szociográfiai tapasztalatokkal igyekeztem összevetni. A megismert jelenségek egy részének értelmezéséhez a nemzetközi szakirodalom nagyvárosi szegregátumokkal foglalkozó kutatásait hívtam segítségül.

Kutatásom elsősorban Budapest VIII. kerületének Magdolna negyedére fókuszál. Ám az ott élő kiterjedt nagycsaládok kapcsolathálózatát követve a vizsgálat a Népszínház negyed, Orczy negyed és Corvin negyed városrészeit, valamint a velük szomszédos IX. kerület Középső-Ferencvárosnak nevezett kerületrészének Viola utca–Mester utca–Haller utca és Üllői út által határolt területeit érintette. A szomszédos kerületrészek egy kutatásban történő megfigyelését részben az ott élő szegény családok hasonló társadalmi és szociokulturális helyzete, részben a környékbeli nagycsaládok közötti szoros kapcsolattartás indokolta.

A szakirodalom sokrétű cigányság fogalmának (rasszjegyek, nyelvi és kulturális sajátosságok, identitás, közösséghez tartozás érzése stb.) „dekonstrukciója” és alkalmazása a vizsgálódás alanyaira meghaladja e dolgozat kereteit. Munkadefinícióként azt a megközelítést fogadtam el, hogy a külső megítélés szerint a „nyócker sűrűjének” tekintett Magdolna negyed szegregátumszerű bérház- és utcacsoportjai eleve „cigány lakóövezeteknek” számítanak. A másik oldalról pedig az itt élők – olykor kényszeredetten elfogadva a rájuk vonatkozó stigmát, máskor büszkén vállalva etnikai hovatartozásukat – szintén cigánynak, romának vallották magukat. Ennyiben kijelenthető, hogy beszélgetőpartnereim pusztán annál a ténynél fogva, hogy mindannyian a Magdolna negyed bérházainak lakói, a többségi társadalom számára egy-egy esetben romának minősülnek.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kapcsolathálózat sajátosságai

A kortárs szociológia társadalmi tőkével foglalkozó irodalma megkülönbözteti a bizalmon és kölcsönösségen alapuló *megkötő* (bonding), a csoporthatárokon átnyúló, a társadalmi mobilitást elősegítő *hídszerű* (bridging), valamint a társadalmi hierarchia magasabb fokán álló, hatalommal rendelkező személyekkel fenntartott átvívelő (linking) kapcsolatokat (Putnam 2000, Woolcock 2001). Az általam vizsgált középső-józsefvárosi, illetve középső-ferencvárosi roma családok beszűkülési-bezáródási tendenciái elsősorban a hivatalos világgal való kapcsolatok, az ún. gyenge kötések (Granovetter 1991) hiányának, illetve az erős kötések (családi-rokonsági kapcsolatok) dominanciájának tudhatóak be. A társadalmi határok átjárását nehezítő körülmények szoros összefüggést mutatnak a Putnam által használt fogalmi megkülönböztetéssel: míg a többségi társadalom kapcsolatrendszerét a granovetteri gyenge kötések és a határokon átvívelő *hídszerű* (bridging) kapcsolatok dominálják, addig az itt élő szegény családokat a rokonsági viszonyokkal átszőtt, tönnesi értelemben vett erős közösségi kötések (Tönnies 2004) jellemzik. A belső kohéziót biztosító *megkötő* (bonding) kapcsolatok kizárólagosságát csupán a városrehabilitáció és az azokkal megjelenő vegyes intézmények oldják.

Messing Vera szegény családok kapcsolathálózatainak sajátosságait feltáró tanulmányai rámutatnak, hogy a roma szegények számottevően kapcsolatszegényebbek, mint az azonos státuszú nem roma sorstársaik (Messing 2006, Messing – Molnár 2010). A szerző hipotézisét az általam vizsgált fővárosi roma szegénycsaládok életszervezési-alkalmazkodási stratégiái is megerősítik.

A fővárosban megtelepedett kiterjedt nagycsaládok kapcsolati előnyei egy generáció alatt elenyésztek. A kilencvenes évek közepén született interjúalanyaim hasonló történetekkel írták le szüleik kapcsolathálójának beszűkülését:

„Amikor ide költöztünk, a mostohaapámnak még biztos állása volt. Raktárosként és szállítóként dolgozott egy vállalatnál. Akkoriban még eljárt ide-oda a munkatársaival. A cég már nincs meg, de a régi kollégái még sokáig hívták, ha adódott munka. Aztán ezek is eltűnedeztek.” (Férfi, 23 éves)

A budapesti roma szegény családok gyenge kapcsolatainak kiterjedtsége számottevően korlátozottabb, mint a környékbeli nem-cigányoké. Az erős kötések tekintetében viszont – amelyekben a nem-romák világa lényegében a nukleáris családra szűkül be – a romák kapcsolatszerkezete szélesebb és intenzívebb.

Az eddigi megfigyeléseim alapján feltételezhető, hogy a Magdolna negyedben élők a szokásosnál „erősebb” és „ritkább sűrűségű” kapcsolatban állnak egymással, mint amilyen kapcsolati hálókat (kiterjedt gyenge kötések) más társadalmi csoportokat jellemeznek. Bár a rokonsági-szomszédsági kapcsolatok sohasem kizárólagosak, az erős kötelékekkel támogatott belső kohézió a szegregátumjellegét erősíti.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Míg a késő nyolcvanas, kora kilencvenes években Budapesten szerencsét próbálók heterogén etnikai összetételű munkahelyi kapcsolatokkal rendelkeztek, addig az itt felnövekvő fiatalok csupán saját rokonsági rendszerükre támaszkodhatnak. Az azonos társadalmi státuszú háztartások között fennálló támogató kapcsolatok azonban az előrelépés ígérete helyett csupán a biztonsági háló szerepét töltik be (Messing – Molnár 2010, Fleck – Orsós – Virág 1999).

Mivel a testvérek és rokonok jelentős része maga is a létfenntartásért küzd, a kölcsönös segítségnyújtás csupán természetbeni juttatásokban és a lakhatási lehetőségek megosztásában merül ki:

„Kímondani is rossz, de tízen élünk egy begalériázott szobakonyhában. Étel, ital, ruha mindig van, de egy normális életre kilátásunk sincs. Ha a zsúfoltság miatt kitör a balhé, akkor is van hova menni. Áthurcolkodunk a mamához (nagyamama) a Diószegibe vagy más rokon fogad be. Egész életemben csak költözök, mégsem jutottam sehova.” (Nő, 22 éves)

A főváros szegregátumszerű kerületrészeiben felnövekvő fiatalok magasabb státuszú csoportokkal való érintkezése korlátozott, hídszerű és átívelő kapcsolataik hétköznapi életükben minimális szerepet játszanak. Számos olyan probléma esetén is a rokonsági-szomszédsági kapcsolataikat mozgósítják, amelyek középosztálybeli viszonyok között a magánszféra körén kívül kerülnek orvoslásra:

„Jobban szeretem a dolgaimat magam intézni. Ha éppen nincs munkám, akkor körülkérdezek a családban vagy az ismerősöknél. Ugyanígy vagyok, ha kell egy jobb telefon vagy tévé. Mindig akad valaki a környéken, aki tud segíteni.” (Férfi, 31 éves)

Bár a változó társadalmi összetételű kerületben élők közoktatási éveik alatt többségi fiatalokkal is érintkeznek, az elutasítottság a helyi szegény családok második generációjának alapélménye. Szüleik társadalmi kiszorulását az erős család-identitás segíti elfogadhatóvá tenni.

A családszerkezet sajátosságai

A több generációs együttélés, az egyes részcsaládok közötti határvonalak elmosódása a tradicionális szegénycsaládok sajátossága (Szuhay 1999). A nagycsaládi létforma életszervezési közössége pénzügyi, gyermeknevelés szempontból is előnyös, valamint az egyes részcsaládok számára fizikai védelmet biztosít.

A családmodellek változása természetesen a roma közösségek viszonyait sem hagyta érintetlenül. A roma családok körében is növekedett a válások, különélések

KÖZELKÉP – Tanulmányok

száma, azonban az egyszülős háztartások továbbra sem jellemzőek. Az egyedül maradt szülők gyermekeinek nevelésében a testvérek, nagyszülők működnek közre. Hasonló gyakorlat figyelhető meg azokban az esetekben is, amikor valamelyik fél újraraházasodása után a korábbi kapcsolatból származó gyermekről a nagyszülők gondoskodnak.

Bár a „módosított kiterjedt nagycsaládok” gyakori jelenségnek számítanak, a közösségi szolidaritás feloldódása a fővárosi cigányság esetén is tetten érhető. Miközben a rendszerváltást megelőző időszakban a hajléktalanok csoportjában a roma közösség tagjai elhanyagolható számban voltak jelen, a kétezres évek közepétől növekvő arányban találunk romaként azonosítható² fedél nélkülieket (Lengyel 2005).

A nagycsaládi együttélés persze kiegyensúlyozott körülmények között is terhesé válhat. Az elköltözésre, illetve a lakások bővítésére³ a fővárosban azonban csak keveseknek adódik lehetősége. A magasabb ingatlanárak okán a családot alapító fiatalok a vidéki viszonyokhoz képest nehezebben jutnak önálló lakhatáshoz, így a több generációs együttélés akár élethosszig is tarthat.

Az első gyermek születése éppen ezért fontos identifikációs szereppel bír és sokszor konfliktusos döntések egész sorát eredményezi. Gyakran ilyenkor dől el, hogy a létrejött új család melyik rokonsági rendszerhez igazodik:

„Amikor megszületett a lányunk, a párom családjához költöztünk. Mivel a testvéreimmel akartam dolgozni, állandóan veszekedtünk. Végül inkább visszaköltöztünk anyuékhoz, cserébe mindennap átjárunk az anyósomhoz.”
(Férfi, 21 éves)

A szegény családokra jellemző anyaközpontú lakóhelyválasztás a fiatal szülők számára komoly segítséget jelent. A férfi beköltöző a befogadó család férfi tagjaival közösen keres munkát, a befogadó anyós pedig domináns szerepet játszik a gyermeknevelésben:

„A nővérem kisleányt anyu neveli. Korán szült, az új ura pedig nem akarta más gyermekét magához venni. Egy kicsit így van ez a sajátommal is, mert a Vivi (élettárs – a szerző megjegyzése) sem mindig felnőttként áll a dolgokhoz.”
(Férfi, 23 éves)

² A 2004. február 3-ai adatfelvétel volt az első kísérlet arra, hogy felmérjék a roma etnikumú hajléktalanok számát. A kutatás eredményei cáfolják azt a korábbi feltételezést, amely szerint a romákat közösségi kohéziójuk megóvná a hajléktalanná válástól. 2004-ben minden ötödik hajléktalanra „mondták már valamilyen helyzetben, hogy cigány”.

³ A komfort nélküli lakások fürdőszobával, illetve mellékhelyiséggel való ellátása általában a spájz átalakításával történik. Ennek hiányában a konyhában kerül kialakításra. Az önkormányzat által kiűrtett és befalazott szomszédos lakás elfoglalására, illetve illegális egybenyitására is akad példa (Ambrus 2010, Tábori 2009).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A matrilokális lakóhelyválasztás, a rokonság tagjainak életszervezési együttműködése nem etnikus sajátosság. A háztartások összeolvadása, a lakhatási költségek és a fogyasztási szokások visszafogása bármely szegénycsoport esetén hasonló esz-
közökkel történik (Clark 2008, Putnam 2015, Young – Willmott 1999). A felsorolt jelenségek szintén a társadalmi kapcsolatok és a földrajzi mobilitás beszűkülésével magyarázhatóak.

A társadalmon kívüli élet, a pénztelenség és az előzőekből fakadó egymásrautaltság egy rendkívül erős családon belüli hierarchia kialakulásához vezet. Mint minden zárt társadalomban, itt is meghatározó a közösség véleménye, az egyes szereplők családon belüli megítélése (Kovai 2015). A rokonok folyamatos kapcsolattartása és a jellemzően több generációs együttélés miatt családok közötti határvonalak kevésbé nyilvánvalóak, így a magasabb státuszú családtagok álláspontja sokat nyom a latban. A rokonok státusz helyzetét elsősorban az életkor és az anyagi háttér határozza meg:

„Nálunk a nagybátyámnak nagy szava van a családban. Ő kezdett először aszfaltozni, sokaknak ad munkát a rokonságban és többet is fizet, mint a sima munkásainak. Ha problémám van, általában hozzá fordulok.” (Férfi, 28 éves)

Mivel a biztonsági háló szerepét betöltő rokonsági kapcsolatok a segítségnyújtás viszonyosságán alapulnak, a szegényebb részcsaládok megélhetése nem ritkán a módosabb családtagokkal fenntartott viszonyon múlik. Tekintve, hogy a roma szegény családok esetében a rokonság az egyetlen stabil társadalmi struktúra, a vérségi kapcsolatok töltik be a legfőbb életszervező és normaalkító szerepet. Számos esetben a szabadidős és a munkajellegű tevékenységek is a rokonsági rendszerbe szorulnak vissza.

A rokoni kapcsolatok kiterjedtsége

A kerületben élő rokonság folyamatos interakciója mögött rendszerint valamilyen gazdasági szükségszerűség, családon belüli szerepmegosztás húzódik meg. A látszat ellenére azonban a kiterjedt nagycsaládok funkcionális kapcsolattartása csupán az unokatestvérekig terjed.

Az egyes családrészek között fennálló gazdasági-életszervezési közösség hatékony fenntartása ennél szélesebb körben nehezen képzelhető el. A mindennapokban számon tartott rokoni kör korlátozottsága persze nem jelenti azt, hogy az ünnepek és egyéb kiemelt események idején nem látnák szívesen a távolabbi családtagokat.

Bár a vidéken élők rendszeres meghívására a családok többségének nincs lehetősége, más megítélés alá esnek a rokonsági hálózat segítségével Budapesten szeren-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

csét próbáló fiatalok. Mivel az itt élők számára mindig jól jön egy újabb kereső, a vállalkozó szellemű rokon befogadására általában akad jelentkező.

Mivel a több generációs együttélés során gyakran fordulnak elő feszültségek, a közös lakhatásnak van egyfajta folyamatos önmozgása (Durst 2006, Kovai 2015⁴). Amíg az egyes családtagok közötti béke helyre nem áll, a haragos felek kisebbségbe került tagjai gyakran önként hagyják el a számukra ellenséges környezetet.

Az állandó kapcsolattartás következtében az egyes részcsaládok belső vitái a „nagy család” egésze előtt zajlanak, így a vitatkozók mindegyike számíthat pártfogókra. A kiköltözők jellemzően a velük szolidáris családrészek valamelyikénél találnak menedéket. Interjúalanyaim elmondása szerint az átmeneti időszakban a befogadókkal jövedelmeiket is megosztják:

„Legutóbb csúnyán összekaptunk a sógornőmmel. A család meg mind mellé állt, az uram is csak hallgatott. Fogtam a gyerekeket és már mentünk is a né-némhez (nagynéni), ott voltunk jó két hetet (...) Nem kérték, de amit kerestem azt mind együtt költöttük, nem adtam haza egy forintot sem.” (Nő, 24 éves)

A társadalmi kapcsolatok rokonsági rendszerekbe ágyazottságát jelzi, hogy interjúalanyaim jelentős része bizalmi viszonyaikra utalva szintén egy-egy családtagot neveztek meg. Különösen igaz ez a megállapítása kötelező iskoláztatási életkort betöltött nők esetén:

„Azokat leszámítva, akiket amúgy is a szomszédságból ismertem, nekem az iskolából nem maradt vissza semmilyen kapcsolatom. Legjobb barátomnak a húgomat (unokahúg) és a férjem barátjának a feleségét mondhatom.” (Nő, 22 éves)

A közvetlen környezettel, illetve a szélesebb rokonsággal való folyamatos kapcsolattartás miatt a kommunikációs eszközök használata is eltérő. Míg középosztálybeli viszonyok esetén a közösségi médiát meglévő ismeretségeink ápolására használjuk, a társadalmon kívüli világ összezártságában más szerepet tölt be a virtuális tér. A társadalmi kapcsolatok beszűkülése mellett a közösségi oldalak elsősorban az új ismeretségek megszerzésének terepei.

„A környéken az összes lányról tudok mindent. Ha randizni akarok, inkább rá-írok valakire, aki megtetszik. Ha mondjuk a kilencben lakik, akkor találkozunk

⁴ Bár Durst Judit és Kovai Cecília megfigyelései elsősorban a kistelepülési szegregátumok roma szegény családjaira vonatkoznak, a családszerkezet leírásával kapcsolatos eredményeik a nagyvárosok hasonló társadalmi helyzetű lakóira is általánosíthatóak.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

a Corvinon vagy a Borároson. Mivel én Csepelen és Erzsébeten is ismerős vagyok, így nálam azok a lányok is szóba jöhetnek.” (Férfi, 21 éves)

Az udvarlási, párkeresési szokásokra irányuló kérdéseimre érkezett válaszok szintén a kerület határainak részleges átjárhatatlanságát erősítették meg⁵. Bár a kerület földrajzi határainak átlépését elviekben csupán a tömegközlekedés költségei nehezítik, a kapcsolatbővítés perspektívája a rokonsági rendszerek által lefedett szomszédos kerületrészekre korlátozódik.

Földrajzi határok

Amennyiben Józsefváros szegregátumszerű bérház- és utcacsoportjait tekintjük a fővárosi szegényvilág centrumának, akkor az itt élőket kerület, utca és bérház identitásuk mentén sorolhatjuk további csoportokba. A budapesti folklórban a „nyócker sűrűjének” tekintett Magdolna negyed társadalmi értelemben mára a legkevésbé sem egységes. A negyedhatárok az ott élők számára átjárhatóak, azonban bevett útjaik csupán a környező kerületrészek hasonló társadalmi összetételű bérházaihoz vezetnek.

A Mátyás téren és a környező utcákban lakó interjúalanyaimat napi mozgásaikról faggatva lényegében azonos útvonalakat rajzoltam fel. A hétköznapi bejárat terület Józsefvároson kívüli része szinte kizárólag a kilencedik kerület önkormányzati bérlakástömböket nagyobb sűrűséggel magukban foglaló utcáit jelenti. Kisebb számban hetedik és tizedik kerületi címek kerültek említésre, utóbbiak felkeresése azonban jellemzően kívül estek a napi rutinon.

„Nekem mindenki itt van a Nagyfuvarosban, a Karácsony Sándor utcában és a Lujzában. Még a kilencben vannak rokonaim a Gátban, meg a Balázs Bélában. Velük járkálok még a nyolcon kívül, ahol ők szoktak: a Lenhossék parkba, meg a Lurdy Házba.” (Nő, 16 éves)

A környékbeli szegény családok első generációja jellemzően a rendszerváltás környékén kistelepülésekről érkezett a fővárosba. Így leszármazottaikat a vidéki világ beszűkültségének nagyvárosi adaptációja jellemzi (Kemény 2004). A gazdasági szerkezetváltozás után tovább csökkenő szakmai és társadalmi kapcsolataik a szomszédsági érintkezésekre redukálódtak. Az adott kerületrész néhány utcacsoportja lényegében egy-egy falunak számít. A belátható kapcsolathálózat okán a helyben élőket és az idegeneket is gondosan számon tartják.

⁵ A párválasztási lehetőségek szükségességére a dolgozat utolsó fejezetében térek ki részletesen.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A nyolcadik és kilencedik kerület legszegényebb utcáiban élő fiatalok „akciórádiusza” a József körút–Rákóczi út–Fiumei út–Orczy út–Üllői út, illetve a Ferenc körút–Üllői út–Haller utca–Soroksári út által határolt területekig terjed. A munkával rendelkezők persze távolabb is eljutnak, ám komfortzónájukat elhagyva csupán célirányosan mozognak.

Munkaképes korú interjúalanyaim szabadidős tevékenységeik tipikus helyszínéként – a rokonsághoz tartozó lakásokon túl – a környékbeli kocsmákat, bárakat neveztek meg:

„Hiába dolgozok sokfelé, a nyolcban vagyok otthon. Ha munka után be is ülünk egy-egy italra, inkább itt tesszük az Üllőin. A körúton eszünk néha egy gyrost a gyerekekkel, amikor kéri.” (Férfi, 31 éves)

Mivel az itt élők tehetősebb része idővel elhagyja a kerület utcáit, a hátrahagyott rokonság igyekszik meglátogatni a kertvárosba távozó családtagokat. Ezeket az utakat szinte kizárólag csoportosan teszik meg. A fiatalok önálló mozgása a szomszédos kerületekben gyalogtávon belül elérhető rokonok és barátok felkeresésére korlátozódik.

A szórakozási lehetőségek szintén anyagi és társadalmi korlátokba ütköznek. Interjúalanyaim jelentős része idegennek érzi magát a megszokott világából kilépve. A kívülállás érzését a külső környezet elutasító attitűdje is megerősíti:

„Nem nagyon járkálok a belvárosban. Mit is keresnék ott? Egy kapucnis cigányfiút a villamoson is kinéznék, nemhogy egy jobb környéken. Hiába vagyok rendszeren felöltözve, még a Corvinban is elhúzódnak tőlem.” (Férfi, 21 éves)

A két évtizede zajló tömbrehabilitációs programok hatására a helyben élők kapcsolati hálója szélesebb területet fed le, mint a Magdolna negyed. Bár a lakóövezetek határai nyitottak, az érintettek napi mozgása csupán a szomszédos kerületek rokonsági rendszerek koordinátáin belül elérhető részeire korlátozódik. A szomszédos mikroszegregátumokba vezető utacról csupán a közterek és bevásárlóközpontok csábítása téríti le a fiatalokat.

Térszerkezet és társas kapcsolatok

A közösségi terek hiánya, valamint a körfolyosós önkormányzati bérlakástömbök térszerkezete nemcsak az együtt élő generációktól, hanem az egész lakóközösségtől kompromisszumokat követel.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

„Itt szobakonyhákban, másfél szobákban lakik két-három család. Annyian vagyunk, hogy a gang is szobának számít. Kint, meg egymás konyhájában zajlik az élet. Akivel jó szomszédságban vagyok, ahhoz bármikor átmehelek beszélgetni, kisegítjük egymást, ha éppen hiányzik valami (...) A gyerekek ki-be járkálnak a lakásokba, a játékokat és az ételt is megosztják egymással. A férfiak sokszor együtt isznak a házban, vagy a környéken kocsmáznak. A nagyobb gyerekek este kiülnek a kapualjba. Így megy ez nálunk, egymás szájában élünk.” (Nő, 22 éves)

A körfolyosós, illetve csatlakozóudvaros bérlakástömbök⁶ zsúfoltsága azonban nem kovácsolja automatikusan közösséggé a bennük élőket. Ahogyan a rokoni kapcsolatok esetén, úgy a szomszédsági viszonyok között is a kiszámítható viszonyosság a harmonikus együttműködés alapja.

A folyamatos nélkülözés és a kapcsolatrendszer beszűkültsége miatt a környező családok egymással is bizalmatlanok. Életszervezési együttműködés többnyire azokkal a gangszomszédokkal alakul ki, akiknek a hétköznapi tevékenységeire akarva-akaratlanul is rálátnak. Mivel az anyagi és időbeli erőforrások eltitkolására a térszerkezet nem biztosít lehetőséget, így a szívességi rendszerek hálózata transzparensen működhet.

A privát tér hiánya miatt az ifjúsági közélet a kapualjakban, a környező parkokban, illetve a játszótéren zajlik (Uzzoli 2000, Rácz 1996). Az egymással szemben is gyanakvó felnőttek között sok esetben a gyermekek képeznek összekötő kapcsolatot. A kilátástalanságba született fiatalok számára az azonos státuszú kortárs csoport berkein belül kerül sor a környező világ felfedezésére. Ahogyan valamennyi élettevékenység, úgy a gyermekbandák is területi alapon állnak össze:

„Kamaszkoromban csak nyolcadik kerületiekkel barátkoztam, a nyolcast római számmal a csuklómra is varrattam. A kilencedik kerületiekkel folyton verkedtünk. Nem volt köztünk különbség, de a bunyóra mindig találtunk okot.” (Férfi, 23 éves)

Noha a szélesebb közeg ellenséges légkörében a fiatalok könnyen heccelik egymást meggondolatlanságokba, a földrajzi és lélektani határok átlépéséhez a kortársakból alakult baráti társaságok teremtenek magabiztosságot. Bár a kriminális cselekmények elkövetése szintén csoportosan történik, a galeri jellegű kamaszcsoportokat a felnőttek megtűrik. A szülők sokszor jobban rálátnak a rokonsági-szom-

⁶ A kerületek uralkodó épülettípusai U-alakban, illetve körbefutó gangokról nyíló lakásokat foglalnak magukba. Szintén gyakori a körfolyosós bérházak egymás mögé építésével kialakított ún. csatlakozó udvaros lakóházak típusa (Ladányi 2005).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

szédsági alapon szerveződő gyermekbandák tevékenységére, mint a tőlük távol zajló iskolai hétköznapokra.

Társadalmi határok

A fővárosi szegény családok társadalmi kapcsolatairól nem csupán napi mozgásaik, hanem az őket kiszolgáló intézmények által felkínált érintkezési lehetőségek is tudósítanak. A szegregátum határainak intézményesüléséhez a beiskolázási és más közszolgálati körzethatárok mellett a részükre dedikált segítő szervezetek is hozzájárulnak. A főképp romák által látogatott közösségi és művelődési házak léte önmagában persze nem igazolja a különböző társadalmi csoportok merev elzárkózását.

A társadalmi tőke bővítésére hivatott közoktatás azonban rendszerint középosztálybeli normákat közvetít, így a társadalmon kívüli szegénységben élő fiatalok ezekben az intézményekben sem érzik otthonosan magukat. Bár a heterogén összetételű nyolcadik és kilencedik kerületben elvileg vegyes osztályokban zajlik a tanítás, az egyes iskolák között jelentős minőségi eltérés tapasztalható. Az iskolák egy része a leggyengébb anyagi háttérű fiatalok gyűjtőhelye, máshol az intézményen belüli elkülönítés kreatív megoldásait dolgozták ki.⁷

Számos esetben az osztály és etnikai határok fenntartásához nem szükséges sem a nyílt, sem a burkolt szegregáció. Az elégtelen lakáskörülmények önmagukban is korlátját jelentik az iskolán kívüli kapcsolattartásnak:

„Hozzánk a lányom óvodai barátai közül senki nem jár. Szerintem ki is fordulnának, ha meglátnák, milyen házban élünk. Inkább a játszótéren vagy a közös programokon találkozunk.” (Nő, 23 éves)

A vidéki Magyarország szegregált településeihez képest a belpesti kerületek színesebb kapcsolatháló kiépítésére adnak lehetőséget. Az érintett kerületek tömbrehabilitációi okán az elmúlt években jelentős lakosságcsere zajlott (Ladányi 2005). A megújuló területek fokozatosan szorítják ki a legrosszabb helyzetű családokat, a „problémás” lakókat az új építésű társasházak jól szituált polgárai váltják fel.

A beköltözők és az elesett családok viszonya azonban nem konfliktusmentes. Mivel az önkormányzati bérlakástömbök jelentős részében harmadik világbeli körülmények uralkodnak, a környék új építésű társasházainak lakói az utcafront előtti járdaszakaszt is igyekeznek elkerülni. A körfolyosós bérházak felfokozott, zsbongó világának persze van egyfajta sajátos romantikája, ám az ott tapasztalható szegénység olykor az ellenséges arcát mutatja.

⁷ A szerző saját megfigyelése.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Míg a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló kutatások arra jutottak, hogy a cigány nők férfi társaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek (Albert – Dávid 2006, Kotics 2012), fővárosi interjúalanyaim beszámolóiból ellenkező kép rajzolódik ki. Bár a hagyományos elvárásoknak megfelelően a férfiakra hárul a családfenntartó szerep, munkajellegű és szabadidős tevékenységeik javát a rokonsági-szomszédsági kapcsolataikban élék meg. Az etnikailag és társadalmilag is színesebbé váló helyi intézmények mindennapjaiban elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt. Ugyan a környékbeli asszonyok kevesebbet mozdulnak ki megszokott lakókörnyezetükből, gyermekeik óvodai, iskolai hétköznapijait lehetőség szerint biztosítanak kapcsolati hálójuk szélesítésére.

Az eltérő társadalmi helyzetű családok közelsége néha képes feloldani a kölcsönös tartózkodást. A beköltöző középosztálybeliek egy része igyekszik nyitottan viszonyulni a kényszerű szomszédsághoz. A közeledés azonban partneri viszony helyett olykor patrónus-kliens viszonyra emlékeztet:

„Néhány anyukával jóban vagyok a környéken. Tudják, hogy cigányok vagyunk, de mindig kedvesek. Az egyik családhoz el is járok takarítani, de mások is kérték már, hogy szaladjak el a postára vagy vigyázzak a gyerekekre, amíg fodrászhoz, körmőshöz mennek.” (Nő, 26 éves)

A párválasztás szükségése

A társadalmi határok átjárhatatlanságát jelzi a vegyes házasságok elenyésző száma is. A családon belüli etnikai keveredés szinte kizárólag azonos státuszú személyek esetén fordul elő. A nincstelenség hasonló életviteli stratégiákat eredményez, így az apró szokásbeli eltérések áthidalhatóak. Tekintve, hogy a kooperációk és kapcsolatok elsősorban nem etnikai, hanem rokoni alapon szerveződnek, a kirekesztettséggel és szokásvesztéssel megerősödő család-identitás a befogadottak esetén felülírja az etnicitást. Mivel bizonyos nyomorszint alatti szegénységet a többségi társadalom egyébként is etnikus sajátosságnak vél, a beházasodókat környezetük automatikusan romának könyveli el.

Amikor interjúalanyaimat a vegyes házasságok természetéről, a felek egymáshoz való viszonyáról kérdeztem, a válaszok rendszerint a beházasodók alkalmazkodásáról, a többségi társadalom kirekesztő megnyilvánulásairól tudósítottak:

„Apám egy munkatársa addig járt hozzánk, amíg összejött a nénémrel (nagynéni). Azóta itt él velünk. Már neki is csak cigány barátai vannak, ő is cigány lett.” (Férfi, 21 éves)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

„A testvérem (unokatestvér) ura ott él velük a Balázs Béla utcában. Itt nőtt föl a kilencben, ismerte régről a testvéremet, aztán elkezdett udvarolni neki. (...) Olyan cigányos mindenben. Ahogy beszél, ahogy öltözködik. Szerintem már cigánynak nézik mások is, pedig fehér amúgy, meg kék szemű.” (Nő, 16 éves)

A Wacquant által lakóhelyi megbélyegzésként leírt jelenség (Wacquant 2011) azonban nem csupán a roma szegény családokba házasodókat sújtja. Egyes lakcímek és házszámok a helyi közösségen belüli státuszhierarchiát is befolyásolják. Bár a tömbrehabilitációknak köszönhetően a „Nyócker” mint stigma valamelyest veszített egységesen negatív konnotációjából, az utcanevek egy része továbbra is a nyomor és bűnözés szinonimájaként használatos. Bizonyos bérházakhoz tartozó házszámok önmagukban is jelentéssel bírnak.⁸

A terepen töltött idő alatt az interetnikus kapcsolatok korlátozottsága mellett a párválasztási lehetőségek beszűkültségére is figyelmes lettem. Az interjúk felvétele és a részt vevő megfigyelések során feltűnt, hogy az egyes utca- és bérházcsoportokhoz tartozók között a nagyvárosi viszonyokhoz képest meglepően magas arányban találtam rokoni átfedéseket.

A fővárosban kiépült rokonsági-szomszédsági hálózatok segítségével párt találók mellett megkülönböztethető a származási településről párt választók csoportja. Utóbbiak a vidéki családlátogatások során szerzett kapcsolataikat viszik magukkal a fővárosba. Noha e jelenség korábban elsősorban az autentikus közösségek jellemzője volt, mára nem csupán a hagyományok és a csoporthoz tartozás megőrzését szolgálják:

„A feleségem ott született, ahonnan anyuék is valók. A nagybátyám mellett lakott, egymásba szerettünk és megszőktettem. (...) Jobb máshonnan kapcsolatot szerezni, mert itt már azt is tudjuk egymásról, hogy ki kivel volt.” (Férfi, 29 éves)

A származási településsel fenntartott kapcsolatok a hátramaradt rokonság mobilitásának biztosításán túl a párkapcsolati kínálat bővítését szolgálja. A párválasztás piacának szükségossége szintén a földrajzi és társadalmi határok merevségére utal.

⁸ A belső megbélyegzések általában az adott bérházban nagyobb arányban fellelhető csoport valamilyen származási (például a Dzsumbuj néven elhíresült bérkaszárnnyákból beköltöztetettek) vagy életviteli (például drogfogyasztók vagy terjesztők) ismérvére utalnak.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Összefoglalás

A fővárosi roma szegény családok kapcsolatszerkezetében az erős kötések a meghatározóak. A Budapesten megtelepedett családok kapcsolati előnyei egy generáció alatt elenyésztek. Az itt felnövekvő fiatalok magasabb státuszú csoportokkal való érintkezése korlátozott, hídszerű és átívelő kapcsolataik hétköznapi életükben minimális szerepet játszanak. Baráti és munkajellegű viszonyaik a rokonsági rendszerekbe szorultak vissza.

Bár a rokonsági-szomszédsági kapcsolatok sohasem kizárólagosak, az erős kötelékekkel támogatott belső kohézió a gettójellegét erősíti. A fővárosi szegény családok társadalmi és fizikai mobilitásának korlátai azonban nem elsősorban jogi normákban, explicit szabályokban keresendők. A budapesti szegény közösségek beszűkülési-bezáródási tendenciái a túlélési stratégiák és kooperációs kényszerek sajátosságaiban ragadhatók meg.

A határok átjárását nehezítő körülmények szoros összefüggést mutatnak a Putnam által használt fogalmi megkülönböztetéssel: míg a többségi társadalom kapcsolatrendszerét a granovetteri gyenge kötések (Granovetter 1991) és a határokon átívelő *hídszerű* (bridging) kapcsolatok dominálják, addig az itt élőket a rokonsági viszonyokkal átszőtt, tönniesi értelemben vett erős közösségi kötések (Tönnies 2004), a belső kohéziót biztosító *megkötő* (bonding) kapcsolatok jellemzik.

A látszat ellenére azonban a kiterjedt nagycsaládok funkcionális kapcsolattartása csupán az unokatestvérekig terjed. Az egyes családrészek között fennálló gazdasági-életszervezési közösség hatékony fenntartása ennél szélesebb körben nehezen képzelhető el. A magasabb ingatlanárak okán a családot alapító fiatalok a vidéki viszonyokhoz képest nehezebben jutnak önálló lakhatáshoz, így a több generációs együttélés akár élethosszig is tarthat. Az együttélés okozta feszültség miatt a közös lakhatásnak van egyfajta folyamatos önmozgása.

A bérlakástömbök túlszűfolttsága szintén nem kovácsolja automatikusan közösséggé a bennük nyomorgókat. Ahogyan a rokoni kapcsolatok esetén, úgy a szomszédsági viszonyok között is a kiszámítható viszonyosság a harmonikus együttműködés alapja. Életszervezési együttműködés többnyire azokkal a gangszomszédokkal alakul ki, akiknek a hétköznapi tevékenységeire rálátnak.

Míg a romák társadalmi kapcsolatait vizsgáló felmérések arra jutottak, hogy a cigány nők férfi társaiknál szűkebb és etnikailag homogénebb baráti-ismeretségi viszonyokkal rendelkeznek, fővárosi interjúalanyaim beszámolóiból ellenkező kép rajzolódik ki. A helyi intézmények mindennapjaiban elsősorban a családok nőtagjai vesznek részt. A társadalmi határok átjárhatatlanságát jelzi a vegyes házasságok elenyésző száma is. A családon belüli etnikai keveredés szinte kizárólag azonos státuszú személyek esetében fordul elő.

A két évtizede zajló tömbrehabilitációs programok hatására a helyben lakók kapcsolati hálója szélesebb területet fed le, mint a Magdolna negyed. A vizsgált kerület-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

részek határai nem tekinthetőek lezártnak: ahogyan a kapcsolatok kiterjedtsége, úgy a fizikai mozgások is átnyúlnak a városzociológiai-rétegződésméleti alapon körülírható szegregátumokon. Megfigyelhető azonban, hogy a nagyobb méretű és többféle városi funkciót betöltő kerületrészek szegregátumszerű utca- és bérházcsoportjaiban a belső kapcsolatok és fizikai mozgások intenzívebbek, mint ugyanezen területek rehabilitált-középosztályosodott utcáiban.

A társadalmi kapcsolatoknak és hétköznapi mozgásoknak van azonban egy, a szegregációs határoknál tágabb, de a város egészénél lényegesen szűkebb rádiusza. A fővárosi szegregátumok nem tekinthetőek valós vagy képletes falakkal körülvárt egységeknek. Ugyanakkor e területeknek mintha létezne egy „társadalmi gravitációs erőtere”, amely az itt élőket meggátolja lakóhelyeik elhagyásában. Bár a lakóövezetek határai nyitottak, az érintettek napi mozgása csupán a szomszédos kerületek rokonsági rendszerek koordinátáin belül meghatározható részeire korlátozódik.

A hétköznapi bejárat terület Józsefvároson kívüli része szinte kizárólag a szomszédos kerületek önkormányzati bérlakástömböket nagyobb sűrűséggel magában foglaló utcáit jelenti. A munkával rendelkezők ugyan távolabb is lejutnak, ám komfortzónájukat elhagyva csupán célirányosan mozognak. A hagyományos gettóképzetek helyett inkább a „logisztikai központ” analógia látszik helytállónak. Ahogyan a raktározási-fuvarozási vállalatok logisztikai centrumából való kijárások is csupán meghatározott időt és korlátozott távolságot engednek, úgy a szegregátumok közösségi és gazdasági funkciói is jórészt a határokon belül zajlanak.

Irodalom

- Albert F. – Dávid B. (1998): A barátokról. In: Kolosi Tamás (szerk.): Társadalmi Riport 1998. TÁRKI, Budapest, 257-276.
- Albert F. – Dávid B. (2003): Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében. TÁRKI, Budapest.
- Albert F. – Dávid, B. (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben. In: Társadalmi Riport 2006. Tárki. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-716/publikaciok/tpubl_a_716.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Ambrus, P. (2000): A Dzsumbuj. Szeged, Lazy Kiadó.
- Anderson, E. (1976): A Place on the Corner. Chicago Universtiy Press, Chicago.
- Angelusz R. – Tardos R. (1991): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: Hálózatok, stílusok, struktúrák. ELTE Szociológiai Intézet és Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 55–73.
- Angelusz R. –Tardos R. (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi T. (szerk.): Társadalmi Riport 1998. TÁRKI, Budapest, 237–257.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Clark, K. B. (2008): Fekete gettó – A hatalom dilemmái. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest.
- Dávid B. – Lukács Á. – Huszti É. – Barna I. (2017): Kapcsolati napló – pluszok és mínuszok. Új módszer az egocentrikus kapcsolathálózat kutatásában. In: Kovách I. (szerk.): Társadalmi integráció. MTA Társadalomtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Durst J. (2006): Kirekesztettség és gyermekvállalás: A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004). Doktori értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Fleck G. – Orsós J. – Virág T. (1999): Élet a Bodza utcában... In: Kemény I. (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gerő M. – Hajdu G. (2015): Az egyéni kapcsolathálókok nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. http://socio.hu/uploads/files/2015_4/gero_hajdu.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 04. 29.)
- Granovetter, M. (1991): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In: Angelusz R. – Tardos R. (szerk.): Társadalmak rejtett hálózata. Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- György E. (2009): A „Nyócker – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz. Régió, Kisebbség, Politika, Társadalom, 20. évfolyam, 2009/4., 119–134. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00076/pdf/119-134.pdf> (Utolsó letöltés: 2019.01.31.)
- Kalter, F. (2005): The Second Generation in the German Labor Market. What is Wrong with Turks? Conference paper at „Whither social capital?” South Bank University, London.
- Kecskés É. (2005): Dzsumbujisták. Budapest, Szociális Szakmai Szövetség.
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. (2004): Magyarországi cigányság, 1971–2003. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kotics J. (2012): Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. Pro Cserehát Egyesület. <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/kotics/amainapnak.pdf> (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Kovai C. (2015): A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság. Doktori értekezés. http://www.rkk.hu/rkk/publications/phd/kovai_ertekezes.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Ladányi J. (1992): Gondolatok Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom, 3–4. szám, 75–88.
- Ladányi J. (2005): Rehabilitáció budapesti módra. Magyar Építőművészet, 6. szám.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): A kirekesztettség változó formái. Budapest, Napvilág Kiadó.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Lengyel G. (2005): Cigánynak vélt hajléktalanok. Beszélő, 10. évfolyam, 3. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ciganynak-velt-hajlektalanok> (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Lewis, O. (1968): Sánchez gyermekei. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló. Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. Szociológiai Szemle 2006/2., 37–54. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0602messing.pdf> (utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Messing V. – Molnár E. (2010): Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése. http://www.socio.mta.hu/dynamic/otka_zarojelentes.pdf (utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Messing V. – Molnár E. (2011): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. Esély 2011/1. http://esely.org/kiadvanyok/2011_1/03messingmolnar.indd.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Park, R. E. – Burgess, E. W. (1984): The city – Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment. Chicago, University of Chicago Press.
- Putnam, R. D. (2000): Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York, Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. (2015): Our Kids: The American Dream in Crisis. New York, Simon & Schuster.
- Rácz J. (1996): Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. Szociológiai Szemle, 2: 81–93.
- Stack, C. (1974): All Our Kin. Basic Books, New York.
- Szuhay P. (1999): A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest, Medicina Kiadó.
- Tábori Z. (2009): Magdolna negyed. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tönnies, F. (2004): Közösség és társadalom. Budapest, FOK-TA Bt.
- Utasi Á. (1991): Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi Á. (szerk.): Társas kapcsolatok. Gondolat, Budapest, 169–193.
- Utasi Á. (2002): A bizalom hálója. Új Mandátum, Budapest.
- Uzzoli A. (2000): A budapesti 14–19 év közötti korosztály életkörülményeinek vizsgálata esettanulmányok alapján. Tér és Társadalom, 14. szám, 229–237.
- Virág T. (2010): Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. Fordulat 4. évf. 13. sz. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00011/pdf/EPA02121_fordulat_13_014-027.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 08. 21.)
- Whyte, W. F. (1999): Utcasarki társadalom – Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Woolcock, M. (2001): The Place of Social Capital. In Understanding Social and Economic Outcomes. Canadian Journal of Policy Research, 2(1): 11–17.
- Young, M. – Willmott, P. (1999): Család és rokonság Kelet-Londonban. Budapest, Új Mandátum Kiadó.